

Tragom nestale židovske zajednice

Milivoj Dretar, prof.
Frankopanska 58, Ludbreg
mdretar@net.hr

Primljeno: 08. 12. 2010.
Prihvaćeno: 20. 03. 2011.
Izvorni znanstveni rad /
Original scientific paper
UDK 323.15(497.5 Ludbreg=411.16)(091)

Sažetak

Jedine dvije židovske općine na tlu današnje Varaždinske županije postojale su u Varaždinu te Ludbregu. U odnosu na mnogobrojniju i stariju varaždinsku općinu, osnovanu još 1777. godine, Izraelitička bogoštovna općina Ludbreg pripadala je u red mlađih i, po broju članova, najmanjih židovskih zajednica u Hrvatskoj. Osmostalivši se potkraj 19. stoljeća od koprivničke općine, po svom daljnjem radu nije odskakala od ostalih – u Ludbregu se vodio bogat društveni život, slavili se vjerski praznici, izmjenjivali se rabini. Od početka 20. stoljeća broj članova židovske zajednice počinje opadati, a Drugi svjetski rat potpuno je uništio ovu najmanju zajednicu u Hrvatskoj. Poslije 1945. godine, u Ludbregu se našlo desetak Židova – neki su poslije toga zauvijek napustili Ludbreg i Hrvatsku.

Ključne riječi: Židovi, Ludbreg, sinagoga, groblje, antisemitizam, Holokaust, cionizam

Uvod

Prema nekoliko posljednjih popisa stanovništva, u Ludbregu i okolici nije zabilježen nijedan slučaj osobe koja bi se deklarirala kao Židov po narodnosti ili vjeroispovijesti. Iako se nakon Drugog svjetskog rata vratilo desetak Židova, nije imalo smisla obnavljati rad Izraelitičke bogoštovne općine Ludbreg koja je nasilno ugašena u ustaškom teroru. Samo jedna obitelj - Weinrebe, ostala je živjeti u Ludbregu, dok su ostali napustili prostore na kojima su desetljećima živjeli njihovi preci. Od nekadašnje židovske zajednice u Ludbregu danas je preostalo omanje groblje u dijelu ludbreškog gradskog groblja te nekoliko stambenih objekata u strogom centru koji podsjećaju na gospodarsku snagu prijeratnog židovskog poduzetništva. Jugoslavensko zakonodavstvo nije dozvoljavalo da građani koji emigriraju u Izrael imaju dvojno državljanstvo ili zadrže imovinu, te su se svi prilikom konačnog odlaska “dobrovoljno odrekli” svojih, ionako opustošenih domova, vinograda, oranica. Uspostavom Republike Hrvatske počeli su pristizati zahtjevi za povratom oduzete imovine, no većina njih nije riješena pozitivno zbog složenosti pojedinih predmeta. Ili je oduzeta imovina promijenila

više vlasnika te je neki put zaista teško ući u trag nasljeđivanja, dužništva i kupoprodajnih ugovora, ili pojedinci negiraju otuđenje židovske imovine, ali često i zbog nespремnosti državnih i lokalnih vlasti za povratom u ratno vrijeme otuđene imovine.

Doseljavanje Židova u ludbreški kraj

Mali podravski gradić Ludbreg postao je sredinom 19. stoljeća zanimljivo imigracijsko odredište više obitelji židovskih trgovaca koji su dolazili u gradove sjeverozapadne Hrvatske, najprije na obližnje sajmove, a zatim se naseljavali na duže vrijeme. Radilo se o tzv. *Pinkl Judima* – židovskim trgovcima koji su zbog niza ograničenja smjeli trgovati samo robom koju su uspjeli donijeti na leđima. Osim tog ograničenja, nisu smjeli ostati duže od tri dana te svakom zgodom i gotovo na svakom mjestu plaćati razne globe.¹ O tome saznajemo iz njihovih žalbi upućenih vlastima matičnog područja odakle su došli. Uz jednu takvu molbu zaladskih Židova spomi-

nje se i Ludbreg jer je priložena i potvrda koprivničkog gradskog suca na 2 forinte koje su utjerane od 2 Židova iz gradišćanskog Rechnitza na sajmu u Ludbregu 1768. godine.²

Moritz Färber (1843. - 1899.),
među prvim doseljenim Židovima
(Vlasnica: Žuži Jelinek, Zagreb)

U Ludbrešku Podravinu Židovi dolaze prvenstveno iz najbližih gradova: Koprivnice, Varaždina, Križevaca, Čakovca gdje su već otprilike boravili. Nije nemoguće da su na doseljavanje Židova utjecali i knezovi Batthyany, ludbreški veleposjednici. Kao vlasnici velikih posjeda oko Körmenda u Zapadnoj Ugarskoj gdje su Židovi već stekli veća prava nego u Hrvatskoj, Batthyanyevi su uvidjeli koristi od židovskih trgovaca u ludbreškom kraju – njihovim dolaskom zaživjela je trgovina, ugostiteljstvo, poduzetništvo, a kasnije i bankarstvo.³ Potvrda tome može biti da je obitelj trgovca Jože Daića (Josefa De-

¹ Milivoj DRETAR, *Židovi u ludbreškom kraju, povijesno - demografski prilozi*, Ludbreg, Pučko otvoreno učilište „Dragutin Novak“ Ludbreg, 2010., str. 14–15.

² Gavriilo SCHWARTZ, „Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću“, *Vjesnik Kraljevskog Hrvatsko - slavonsko - dalmatinskog arhiva*, Zagreb, 1901., str. 187.

³ M. DRETAR, *nav. dj.* str. 16-17.

utscha) oko 1810. stanovala u vlastelinskoj zgradi blizu dvorca, a jedine dvije ludbreške trgovine našle su se u zakupu Židova.

Prvi naseljeni Židovi u Ludbregu bile su obitelji Samuela Brajera i Hirschl - Breiera čija se prisutnost može pratiti još od 1800. godine prema evidencijama tolerancijske takse. U arhivskoj građi Križevačke županije, kojoj je tada pripadalo i ludbreško područje, 1800. je zabilježeno da je tada u Ludbregu živjelo ukupno devet Židova. I dok se ime Samuela Brajera kasnije izgubilo s popisa taksi, Hirschl - Breieri ostaju još duže vrijeme u Ludbregu.⁴ Obitelj Deutsch se spominje i u evidencijama tolerancijskih taksi Križevačke županije 1847. godine kada su navedeni u *Tabeli Židovov vu Kotaru Ludbrežkom prebivajućih za letto 1847.*⁵ Deutschovi su plaćali tolerancijsku pristojbu gradskom magistratu i bili oslobođeni davanja Crkvi. U Križovljanu, nedaleko Ludbrega, 1847. spominje se peteročlana židovska obitelj Tausig. Prvo židovsko dijete rođeno u ludbreškom kraju je Heinrich Beck (5. 7. 1851.), rođen u Velikom Bukovcu te Bernard Günsberger (10. 11. 1851.), rođen u Kapeli Podravskoj. Te godine umrla je trogodišnja djevojčica Marie Kreutzer iz Velikog Bukovca koja je rođena na tamošnjem vlastelinstvu. Do 1860. još su spomenute obitelji Gestettner, Milhofer, Diener i Löbl.

Tablica 1: Porijeklo nekih Židova u ludbreškom kraju

Ime doseljenika	Godina rođenja	Mjesto rođenja	Određište i vrijeme doseljenja
Berl Albert	1846.	Schlaining, Austrija	Struga, 1875.
Böhm Josef	1839.	Keszthely, Mađarska	Karlovec, 1864.
Deutsch J. Leopold	1870.	Bratislava, Slovačka	Ludbreg, 1902.
Fried Nathan	1871.	Bükkösd, Mađarska	Karlovec, 1902.
Gestettner Nathan	1823.	Schlaining, Austrija	Sveti Đurđ, 1851.
Lausch Adolf	1844.	Tiloš, Mađarska	Ludbreg, 1880.
Nemschitz Josef	1854.	Zajk, Mađarska	Sesvete, 1877.
Rosenberger Markus	1813.	Schlaining, Austrija	Ludbreg, 1850.
Rosner Max	1881.	Sarajevo, Bosna i Hercegovina	Mali Bukovec, 1905.
Weinrebe Leopold	1828.	Schlaining, Austrija	Sveti Petar, 1877.

Prvi sustavni državni popis stanovništva iz 1857. daje podatke o broju prisutnih Židova u ludbreškoj Podravini:⁶ Donji Martijanec (5), Đelekovec

⁴ M. DRETAR, *Židovi u ludbreškom kraju*, 2010., str. 16-17.

⁵ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Križevačka županija, 424/1847, 2423.

⁶ Milivoj DRETAR, "Povijest doseljavanja Židova u ludbreški kraj", *Ha-Kol*, 102., 2007., str. 36.

(10), Imbriovec (5), Kutnjak (4), Kuzminec (9), Ludbreg (20), Mali Bukovec (4), Rasinja (14), Kapela (12), Slanje (3), Križovljan (5), Subotica (3), Sveti Đurđ (5), Koprivnički Ivanec (9). Dakle, radilo se o preko stotinu Židova naseljenih po svim većim selima ludbreškog kraja. U cijeloj Varaždinskoj županiji tada je živjelo 168 Židova (od 150.830 stanovnika), a u Križevačkoj 227 (od 80.203 stanovnika). Tijekom popisivanja nije se iskazivala posebna rubrika za pripadnike židovskog naroda (kao nacionalnost), već se o njihovom broju može zaključiti na temelju rubrike vjeroispovijest (*Mojsijeva ili Izraelitička*).⁷

Osnivanje židovske općine

Židovska općina (hebr. *kehila*) je tradicionalni oblik samoupravne organizacije društveno-vjerskog života židovskog naroda u nekom naselju i području. Svi članovi općine su ravnopravni i u mogućnosti obavljanja raznih dužnosti. Općine su imale pravo na unutarnju autonomiju. Židovsku prisutnost na nekom području definiraju elementi poput sinagoge ili molitvenog doma, židovskog groblja, židovske ulice, krug izabраниh službenika s rabinom.

Matične knjige Židova na ludbreškom području započinju s 1851. godinom. U Ludbreškoj Podravini tada je boravilo nekoliko židovskih porodica koje su bile razasute po većim selima, što je možda i bio jedan od razloga da se nije osnivala samostalna općina, već su Židovi iz pojedinih sela bili uključeni u rad drugih obližnjih općina. Židovi s područja današnje općine Martijanec sudjelovali su u radu varaždinske, a oni s ludbreškog, rasinjskog i bukovečkog kraja, u radu koprivničke općine. To se da zaključiti po tome jer ludbreški Židovi nisu imali vlastitog rabina duže vrijeme, već je njegovu službu po potrebi vršio rabin Josef Herlinger iz Koprivnice. Nije postojalo ni vlastito židovsko groblje, pokojnici su se pokapali na židovskom groblju u Koprivnici ili izdvojenim parcelama unutar seoskih groblja.⁸

U ingerenciju židovske općine svakako je ulazila izgradnja sinagoge (ako već nije postojala), briga o rabinu, briga o groblju, organizacija i koordinacija društvenim životom. U *Miestopisnom rječniku* Vladimira Sabljara iz 1866. ne spominje se židovska bogomolja u Ludbregu. Mogući razlozi su nedostatak *minjana* ili nedostatak sinagoge, već je u svrhu bogomolje mogla služiti određena židovska kuća ili soba. Tadašnje vlasti nisu blagonaklono gledale na izgradnju sinagoga, posebice stoga jer do 1860. Židovi nisu

⁷ Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj I.*, Zagreb, Židovska općina Zagreb, 2004., str. 41-45. (prema V. Sabljaru).

⁸ Milivoj DRETAR, "Povijest ludbreške židovske zajednice", Podravski zbornik br. 30, Muzej grada Koprivnice, 2009., str. 121

ni smjeli posjedovati nekretnine. Nekoliko tragova upućuje da se sinagoga mogla nalaziti u unajmljenoj kući gdje je stanovao rabin Ezechiel Nussbaum (k. br. 3, na mjestu Hrvatske pošte) ili u Gajevoj ulici, u kući koju su kasnije posjedovale obitelji Scheyer i Gross.⁹

U službenim podacima navodi se 1890. kao godina osnivanja židovskog groblja u Ludbregu, no prema matičnoj knjizi umrlih vidljivo je da su pokopi Židova započeli već i prije. Prvi zabilježeni pokop na ludbreškom židovskom groblju bio je 1886., radilo se o dvomjesečnom Ferdinandu Fischlu, a pokop je vodio rabin Leopold Fleischman. U nekoliko prvih slučajeva pokopa izričito se napominje *izr. groblje u Ludbregu*.¹⁰ Usporedbom s matičnim knjigama koprivničke općine, vidljivo je da su se podaci o Židovima u ludbreškom kraju vodili usporedno, odnosno i koprivnički zapisi sadržavaju podatke o razdoblju od 1851. do 1882. godine. Po tome se može zaključiti da se ludbreška općina formalno osamostalila od koprivničke početkom osamdesetih godina 19. stoljeća. To se poklapa s važnim događajima poput: kupnje zemljišne parcele za sinagogu (1881.), osnivanje zasebnog židovskog groblja (1886.) te dovođenje rabina 1885. Od te godine u Ludbregu djeluje prvi samostalni rabin, Leopold Fleischman.¹¹

Kada je točno osnovana židovska općina u Ludbregu, možemo saznati iz jednog dopisa Izraelitičke bogoštovne općine u Ludbregu iz 1892.¹² Predstojnik Samuel Scheyer izvještava Kraljevsku županijsku oblast da je Općina utemeljena 1881., te da se matične knjige vode od 1885. kada je doveden i prvi rabin. Iako su Židovi u ludbreškom kraju 1880. činili samo 0,9 posto od ukupnog stanovništva, osnivanjem Izraelitičke općine postali su 3. registrirana vjerska zajednica – iza Rimokatoličke (93,7 posto stanovništva) i Pravoslavne crkve (5,4 posto). Kako je novoosnovana Općina bila malobrojna, na čelu se izmjenjivao uski krug uglednijih ludbreških Židova. O tome ne postoji previše podataka, no kao predsjednici Općine spomenuti su Šandor Pajtaš, dr. Leon Schlesinger, dr. Oton Spiegler, Ignac Gross.

Židovska općina prestala je s radom u ljeto 1942. o čemu svjedoči dopis općinskog poglavarstva Ludbreg Trg od 23. 3. 1942. Ravnateljstvu ustaškog redarstva u Zagrebu: "(...) Pozivom na zamolnicu od 10. ožujka 1942. broj gornji priobćuje se da je danas predat na željezničkoj postaji u Ludbregu na gornji naslov jedan sanduk sa pismohranom židovske

⁹ M. DRETAR, *Židovi u ludbreškom kraju*, str. 47.

¹⁰ M. DRETAR, "Novi spomenik kulture u Ludbregu", *Ha-Kol* 101 (2007.), str. 42-43.

¹¹ M. DRETAR, *Židovi u ludbreškom kraju*, str. 43.

¹² HDA, *Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade*, (fond 80), kut. 30, 9643, 108/1892.

vjeroispovjedne občine u Ludbregu.¹³ Sadržaj sanduka se sastojao od matičnih knjiga, zapisnika i pravila Općine, pravila Sinagoge, blagajničkih knjiga i priloga te pečata. Veći dio arhive je preuzeo Nadrabinat u Zagrebu 25. 5. 1942. Matične knjige su spašene, no ostalim dijelovima arhive nije se uspjelo ući u trag. Vjerojatno je ostatak arhive uništen tijekom ili nakon rata.

Izraelitička bogoštovna općina u Ludbregu je 1881. kupila zemljište za izgradnju sinagoge u Ludbregu. Zgrada sinagoge je izgrađena na parceli katastarskih čestica 153 i 154, na mjestu nedaleko od gradskog središta. Radilo se o malom odvoju prema rijeci Bednji, na mjestu na kojem objekt nije direktno izlazio na glavnu gradsku prometnicu, no ipak blizu glavnog gradskog trga. Sinagoga je sagrađena 1895., u produžetku kuća u Jelačićevoj ulici broj 2 i 4. Zgrada je bila povučena u unutrašnjost parcele što se može povezati s tradicijom habsburške države prema kojoj su se sakralni objekti nekatoličkih konfesija gradili uvučeno u dvorište bez direktnog doticaja s glavnim uličnim perimetrom. Izgleda da je u početku bila podignuta stambena prizemnica, od koje je kasnije dio bio adaptiran u molitveni prostor. Temelji zgrade bili su malo podignuti zbog podruma koji je imao nekoliko prozora. Zgrada je imala višenamjensku ulogu. Uz južnu stranu bio je nadograđen dvosobni stan za rabina i njegovu obitelj. U sjevernom dijelu zgrade nalazila se općinska društvena prostorija. Kasnije je ispred sinagoge uređen manji skladni park s cvijećem i drvećem koji je bio ograđen željeznom ogradom. Cijela je zgrada bila pravokutnog tlocrta, položena u smjeru sjever – jug, s dužom osi okrenuta prema dvorišnoj strani. To je uvjetovalo i orijentaciju dvorane za bogoslužje koja je bila istovjetno položena kao i zgrada. Posebnost je što je *bima s aron hakodešom* bila na jugu, a ne na istoku kako su nalagala pravila gradnje. Izgled sinagoge teško je opisati budući da ne postoji detaljna slika objekta. Prema pričanju mještana i rijetkim sačuvanim fotografijama na kojima se naziru samo dijelovi, sinagoga je izgledala kao tipična zidana prizemnica što govori u prilog da zgrada u početku nije bila namijenjena za bogoslužje. Dvorana za bogoslužje nije bila velika, u dužinu se prostirala oko 7 metara, u širinu oko 5 m. Nekoliko prozorskih osi nalazilo se s istočne strane te je u poslijepodnevnom satima unutrašnjost djelovala dosta mračno. U zgradu se ulazilo s istoka, preko nekoliko kamenih stepenica, a u sami molitveni prostor sa sjevera, iz društvene prostorije. U toj su se prostoriji nalazili stolovi sa stolicama, ormari s pismohranom i knjižnicom Općine te željezna peć. Ni u samoj dvorani za bogoslužje nije bilo značajnijih znakova židovstva. Dva reda sivih klupa razdvajao je prolaz duž kojeg je bio prostrijet

¹³ HDA, Ravnateljstvo ustaškog redarstva-Židovski odsjek, k. 11, 29190, 1385/1942.

običan zeleni tepih. Na južnoj strani nalazila se *bima* do čega je sa svake strane vodilo nekoliko stepenica. Uz stepenice je bila ukrasna ograda, obojena u bijelo i zlatno. Na *bimi* je bio stol za Toru, a iza njega dvokrilni ormar za Toru. Bilo je i ponešto obrednog posuđa.¹⁴ Svjedoci su poslije rušenja ukratko opisali sinagogu: "... to je bila zgrada zidana od cigle i prekrivena crijepom. Hram je imao lijepi namještaj, u njemu je bilo posvećenih predmeta, mnogo ukrasa od srebra te skupocjenih ukrasnih zavjesa..."¹⁵

Stan za rabinovu obitelj bio je izgrađen uz južni zid bogomolje te je bio nepravilnog kvadratnog tlocrta. Sastojao se od predsoblja, 2 sobe, kuhinje i ostave. Uz južni zid stana prostirao se manji vrt za potrebe rabinove obitelji. Posljednja rabinova obitelj Deutsch boravila je u stanu od 1902. do 1942. godine. Poslije Deutschovih u stanu su stanovali ustaški pouzdanci koji su rasprodali i demolirali inventar. U jesen 1942. hram je bio u potpunosti opljačkan i devastiran; svjedoci navode da su od cijele bogomolje ostali samo zidovi i krov. U razdoblju rata dijelovi bogomolje služe kao domobranska postaja i potkivačnica vojnih konja. Potkraj šezdesetih godina zidani ostaci zgrade su porušeni te je danas na tom mjestu prazno gradilište u privatnom vlasništvu. U matičnim knjigama kao prvi rabin spominje se Josef Herlinger iz Koprivnice koji tu dužnost obavlja od 1851. do 1882. godine. Naslijedio ga je D. Lindenfeld (1882./3.), a zatim Leopold Fleischman koji se potpisivao s "rabin u Ludbregu".¹⁶ Prvi ludbreški rabin se zadržao vrlo kratko, tek godinu dana (1885./6.). Poslije njega je došao Jacob Gottlieb koji je isto imao jednogodišnji mandat. 1887./91. u Ludbregu je rabin bio Ezechiel Nussbaum, rodom iz Bratislave. Sljedeći rabin je bio Benjamin Wolf (1892./98.) koji se doselio iz Čakovca. Za njegovog mandata je izgrađena sinagoga. Benjamin Wolf 1898. napušta dužnost zbog bolesti, a ubrzo umire od zastoja srca.¹⁷ *Varaždinski viestnik* je izvjestio o njegovu veličanstvenu sprovodu: "... Sprovod bijaše liep, a vodio ga je g. Dr. Ernst, nadrabin u Varaždinu. Dio puta vodećega iz Ludbrega prama Koprivnici popraćaše nezaboravljenoga pokojnika svi mjestni činovnici sa kralj. kotarskim predstojnikom g. Stjepanom pl. Peičićem, gradjanstvo, vatrogasno društvo i ostale korporacije. Vrli pokojnok bijaše veoma dobar i darovit svećenik, pun značaja i poštenja, te ga je radi toga ovdašnje pučanstvo bez razlike vjeroizpovjesti štovalo i u velike cienilo, po gotovo pako njegovi prijatelji, koji se težkom boli s njim raztaše, žaleći svesrdno gubitak

¹⁴ M. DRETAR, *Židovi u ludbreškom kraju*, 2010., str. 47-50.

¹⁵ DAVŽ, *Komisija za ratne zločine*, 1598. (14. 2. 1946.).

¹⁶ DAVŽ, *Matična knjiga umrlih Izraelitičke bogoštovne općine Ludbreg 1851. - 1910.*

¹⁷ M. DRETAR, *Židovi u ludbreškom kraju*, str. 52.

*Posljednji rabin Josef Leopold Deutsch sa suprugom Katarinom u parku ispred sinagoge, Ludbreg oko 1935.
(Vlasnica: Theodora Klayman, Washington)*

toga značajnog muža. Lahka mu zemljica!”¹⁸

U proljeće 1899. u Ludbreg je stigao novi rabin M. Tauber, koji se tu zadržao nešto više od 2 godine. Sredinom 1902. započinje mandat posljednjeg ludbreškog rabina Josefa Leopolda Deutscha. Doselio je sa svojom suprugom Katarinom, rođenom Adler, kćerkom Gizelom i sinom

Ernestom. U Ludbregu mu se rađaju još 2 kćeri: Blanka i Silvija. Rabinova obitelj je živjela vrlo skromno u stanu kod sinagoge. Osim dužnosti rabina, Leopold Deutsch je bio zakleti sudski tumač za njemački i mađarski jezik te povremeni učitelj njemačkog jezika u ludbreškoj pučkoj školi. Privatnu poduku davao je i hrvatskoj djeci u prostoriji sinagoge. Uz svoju ženu Katarinu bio je jedini poznavatelj jidiša i hebrejskog u Ludbregu. U nekoliko Jevrejskih almanaha rabin Deutsch se javlja s člancima tematski vezanim za bogoslužje. Holokaust je izbrisao cijelu obitelj: gotovo su svi ubijeni u ustaškim logorima Jasenovac-Stara Gradiška i Đakovo, dok je najstarija rabinova kći Gizela stradala u Auschwitzu. Nije joj pomogao ni brak s Ljudevitom Vrančićem, predratnim načelnikom općine Ludbreg Trg. Preživio je jedino Ernest, jedini rabinov sin, te dvoje Silvijine djece - Dorica i Zdravko Basch.¹⁹

Poduzetništvo ludbreških Židova

Preko 90 posto ukupnog stanovništva Ludbreške Podravine bavilo se poljoprivredom i šumarstvom. Tako izrazito agrarno orijentirano stanovništvo nije moglo samostalno pokrenuti razvoj industrije i uslužnih djelatnosti, što je opet pogodovalo židovskim poduzetnicima koji su mogli doći do izražaja upravo u tim djelatnostima. Većina poljoprivrednog zemljišta ionako se nalazila u rukama veleposjednika, plemića, Crkve

¹⁸ *Varaždinski viestnik*, broj 7, od 16. 2. 1899.

¹⁹ M. DRETAR, “Josip Leopold Deutsch, posljednji ludbreški rabin” *Ha-Kol* 114 (2010.), str. 28-29.

ili rijetkih bogatih seljaka. Poljoprivredna proizvodnja je bila većinom autarkična. Veleposjednici su bili i inicijatori osnivanja manjih proizvodnih pogona (ciglane, pilane, mlinovi, pecare žeste) zbog što boljeg iskorištavanja sirovinskog blaga. Židovi su se najprije afirmirali u trgovini i posredništvu robom, odakle su slobodna sredstva ulagali u manje proizvodne i servisne obrte koji su propali u prijašnjim poduzetničkim inicijativama. Dolaskom Židova oživjela je cjelokupna trgovina u ludbreškom kraju. Do tada su u Ludbregu postojale samo dvije trgovine, obje u vlastelinskom vlasništvu. Obje prelaze u najam židovskih trgovaca (Weinrebe i Rosenberger), kao i maltarnica knezova Batthany u središtu grada (Hirschsohn). U svakom većem mjestu nastaju židovske trgovine (Martijanec, Mali Bukovec, Rasinja, Sveti Đurđ, Poljanec, Kuzminec). Da bi pospješili razvoj gospodarstva, bila su potrebna veća financijska sredstva, pa su imućniji pojedinci pristupili osnivanju novčarskih institucija. Banke su bile prijeko potrebne ovom kraju, jer postojeće domaće kreditne zadruge nisu mogle zadovoljiti poduzetničke apetite.²⁰

Kuća s bankom i trgovinom Vilima Scheyera. Arhiv Ministarstva kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine Zagreb

Vilim Scheyer, jedan od najbogatijih Židova u ludbreškom kraju, 1892. osniva “Ludbrešku dioničku štedionicu” s glavnicom od 1,000.000 dinara. Banka se nalazila u Scheyerovoj kući, u zgradi nasuprot crkve, a od 1932. u novosagrađenoj jednokatnici, nekoliko kuća dalje. Židovski kapital u banci je iznosio 82,03 posto. Promet banke je 1938. iznosio preko 6,000.000 dinara, a 1940. oko 5,300.000. Direktorom novoosnovane “Banke i štedionice

²⁰ M. DRETAR “Udio Židova u gospodarstvu ludbreškog kraja”, *Ha-Kol*, 105. (2008.), str. 33-35.

d.d.” 1906. postao je dotadašnji djelatnik Štedionice Ignac Gross, rodom iz Đurđevca. Glavnica te banke je iznosila 1,000.000 dinara. Banka je do svog kraha 1941. poslovala u kući na Trgu Svetog Trojstva. Židovski udio u banci je iznosio 44,18 posto. Banka je 1938. imala promet od 2,986.739 dinara, a gubitak je iznosio 75.116,87 dinara. Promet u prvom tromjesečju 1941. je iznosio više od 2,500.000 dinara. Obje židovske banke su usko surađivale.²¹

Novac, većinom dobiven iz novoosnovanih banaka, počeo se ulagati u manje proizvodne objekte. Lokalni trgovac Jakob Stern 1900. preuzima trgovački paromlin u Malom Bukovcu. Na početku Sternovi poslovi idu odlično, 1902. zapošljavao je čak 120 radnika koji su imali plaću 6 - 10 kruna tjedno, što je bilo među većim plaćama u kotaru. No, 1905. radi samo 4 radnika što je znak da poslovanje paromlina nije išlo prema planu. 1906. Stern pokušava ponovo proširiti posao, uzimajući u zakup i ciglanu na parni pogon grofova Drašković u Malom Bukovcu, koja je zapošljavala jednog stalnog, te više povremenih radnika. Malo tržište i gospodarska kriza za vrijeme Prvog svjetskog rata uzimaju danak te Sternovi poslovi posve zamiru oko 1919. kada i njegovu trgovinu mješovitom robom otkupljuju braća Sternberger. Oko 1910. se spominje ciglana na parni pogon Hinka Friedfelda u Kapeli. Židovski kapital je ušao i u druge investicije, poput mlina “Nevenka” u Donjem Martijancu, u vlasništvu Ivana Kerstnera iz Ludbrega. Oskar Sonnenschein iz Lepavine postao je zakupnikom rudnika ugljena “Crnković” u Subotici Podravskoj, Sabolovićevim rudnikom upravljaju koprivnički trgovci Blauhorni, a rudnik u Bolfanu drži neki Hinko Elles.²² Ostali Židovi bave se i dalje trgovinom. Već krajem 19. stoljeća gotovo sva trgovina je u židovskim rukama, a konkurencija kraj njih teško prosperira. Među najunosnije trgovine ubrajale su se Grünfeld/ Heimerova “Trgovina tekstilnih otpadaka” u Poljancu i “Salamon Weinrebe i sin” u Ludbregu s prometom preko milijun dinara 1939. - 40. godine. U Ludbregu se nalazila i trgovina Samuela Rosenbergera koja je prestala s poslovanjem još prije Drugog svjetskog rata, a u 19. stoljeću postojala je trgovina tekstilom Moritza Färbera, trgovina konfekcijom “Appler Mavro i sin”, “Samuel Weiss, trgovina kožama”. Seoske trgovine u židovskom vlasništvu nalazile su se u svim župskim središtima: u Donjem Martijancu - trgovine Emanuela Schreibera i Julija Blühweissa, u Svetom Đurđu - trgovina Wilhelma Frankla, Alberta Mitzkya i Rudolfa Levija, u Velikom Bukovcu - trgovine Wilhelma Hirschla i Ele Weiss, u Rasinji - Gaspara Reichenfelda, Šandora Kleina i Julija Hirschsohna.²³ I u ostalim većim naseljima te onima na

²¹ M. DRETAR, *Židovi u ludbreškom kraju*, 2010., str. 76.

²² Isto, str. 77-80.

²³ Isto.

važnijim prometnicama nalazile su se židovske prodavaonice. Trgovci su se opskrbljivali robom u Mađarskoj, Sloveniji ili Međimurju pri čemu su koristili usluge podvoza domaćih seljaka. Poznato ludbreško svratište “K crnom orlu” (dan. hotel Amalia) u zakupu je duže vrijeme držao Dragutin Klauser, gostionicu u Strossmayerovoj ulici imao je Šandor Pajtaš, a drugu gostionicu je u najmu držao Robert Steiner. Kao i trgovine, i ugostiteljski objekti su se nalazili u većim selima poput Poljanca, Karlovca, Dubovice, Hrženice, Seseva, Velikog Bukovca, Cvetkovca. Poznate krčme držali su Jakob Schulhof u Strugi (“Schulhof Inn”), Markus Mitzky u Svetom Đurđu, obitelj Lausch u Čukovcu te Josip Samek u Donjem Martijanцу, koja se održala sve do danas.²⁴

Pojedinci se javljaju i kao obrtnici, poput stolara Mavre Bonyhadya iz Ludbrega, pekara Branka Rosnera iz Malog Bukovca, bravara Zvonka Hackera iz Poljanca i Ernesta Deutscha iz Ludbrega, električara Slavka Hackera

S lijeva: Milan Zohr, Oton Spiegler, Jakob Schlesinger, Artur Scheyer; Elza Scheyer, Selma Zohr, Ana Weinrebe, Helena Schlesinger, Ljubica Spiegler Ludbreg, oko 1935. (Vlasnik: M. Dretar, Ludbreg)

iz Poljanca. Ignac Weinrebe je bio građevinski poduzetnik, bavio se izradom betonskih cijevi za bunare i propustima na potocima i jamama. Od intelektualnih poslova, zanimanja poput liječnika i veterinarara su bila osobito popularna među Židovima na području cijele Hrvatske. Na području Ludbreške Podravine bilo je liječnika židovskog podrijetla: dr. Ivan Erlewein, u statusu kotarskog liječnika

1874/5., dr. Bernhard Horetzki, dr. Adolf Spitzer, dr. Mavro Schreiber iz Martijanca, dr. Herman Hirschl, dr. Julio Scheyer te dr. Milan Zohr. Studenti medicine su bili Radivoj Sattler, Mirko Gross i Josip Blühweiss, koji su stradali u logorima. Još se spominje i nekoliko farmaceuta i veterinarara koji su se za svoju službu usavršavali po svim krajevima Hrvatske.²⁵

²⁴ Isto.

²⁵ M. DRETAR, “Udio Židova u gospodarstvu ludbreškog kraja”, *Ha-Kol*, 105. (2008.), str. 33.-35.

U Ludbregu su dobro funkcionirala 2 odvjetnička ureda: dr. Leona Schlesingera (u partnerstvu sa svoja tri sina, Dragutinom, Vladimirom i Božidarom) te dr. Otona Spieglera. Oton je preživio rat te je kasnije u Beogradu radio u Saveznom ministarstvu pravosuđa. Njegov sin Fedor je postao novinar, a kći Vlasta biolog. Zoltan, mlađi brat Željka Selingera, je preživio rat te se proslavio kao priznati arhitekt. Učiteljica u Svetom Petru Ludbreškom bila je rabinova kći Silvija Basch, a kasnije je njenim stopama krenula i kći – Theodora Klayman. U nedostatku stručnog kadra, ludbreška škola povjerava 1927. nastavu njemačkog jezika rabinu Deutschu koji je ujedno podučavao vjeronauk za male Židove.²⁶

Postavši s vremenom ugledni i imućniji članovi društva, ludbreški Židovi po uzoru na ostale zajednice, osnivaju i pomažu razne udruge. Najčešće su to bile organizacije dobrotvornog karaktera poput Ludbreškog vatogasnog zbora (osnovan 1869.), Kulturno-prosvjetnog društva (1922.), Pučke knjižnice i čitaonice (1904.), NK "Podravina, Salonskog orkestra, HPD "Podravina", Teniskog kluba. Ne zaboravljajući svoju povijest i kulturu, sudjeluju u radu svojih organizacija – u prvom redu Chewre Kadische, društva za pomoć pri pokopu, bolesnim, nemoćnim i udovima; Jevrejskom gospojinskom društvu (za pomoć djevojkama, mladeži i djeci) te cionističkom društvu Agudat Cijon (osnovano na Božić 1918.). Skupljao se i novac za Keren Kajemet – narodni fond za otkup zemlje u tadašnjoj Palestini. Bilo je i sudjelovanja u političkim organizacijama, dr. Leon Schlesinger jedno je vrijeme obavljao dužnost tajnika lokalne Seljačko-demokratske koalicije.²⁷

Antisemitizam i Holokaust

Kao i u svim drugim sredinama gdje su živjeli Židovi, i u ludbreškoj Podravini zabilježeno je nekoliko antisemitskih izgreda koji su ipak većinom vezani za općedruštvena kretanja tog vremena. Iako su se Židovi potpuno uklopili u život lokalnih zajednica, i dalje su postojale neformalne prepreke u njihovoj potpunoj društvenoj afirmaciji. Kako su svojim načinom života odudarali od većine agrarnog stanovništva, više puta se bijes, namijenjen državnoj ili lokalnoj vlasti, okretao prema Židovima koje su smatrali suodgovornima, ako ništa drugo – zato što su svojim glasovima podržavali vladajuće stranke. Najčešće je stradavala židovska imovina poput kuća, prodavaonica, banaka, trgovačke robe za koju se smatralo da je nepravedno stečena. Tako su tijekom narodnog pokreta 1883. zabilježeni napadi na židovske trgovine i stanove u Ludbregu, Virju, okolici Novog Marofa, Ivanca.

²⁶ Isto.

²⁷ M. DRETAR "Židovi u društvenom životu Ludbrega", *Ha-Kol* 106 (2008.), str. 36-38.

Pobunjeni su se smirili tek intervencijom vojske.²⁸ Antisemitski ispad može se iščitati iz događaja od 29. 1. 1887. kada je na sjednici Školskog odbora ludbreške škole zaključeno da se Izraelitičkoj bogoštovnoj općini koja moli da joj se odstupi jedna soba u školskoj zgradi gdje bi se vjerski podučavalo djecu dotične sljedbe, ne udovolji molbi zbog razloga "...što se obćinstvo tome protivi jer ova je škola za katoličku mladež podignuta pa se ne može gledati da se u toj zgradi, vjeri i narodnosti hrvatskoj, protivan duh širi..."²⁹ U ljeto 1903. izbija nova protumađarska pobuna. Iako je narodni pokret prvenstveno bio usmjeren protiv vladavine bana Khuen-Hédervàrya i uni-onista, na meti su se ponovo našli Židovi. Tada su se Židovi većinom smatrali Mađarima jer su se koristili mađarskim jezikom. Ujedno su podržavali Khuenovu vlast zbog čega su napadani od demonstiranata: "Noću od 14. na 15. svibnja 1903. polupani su prozori pristaše narodne stranke, sitničara i birtaša Lauša u Čukovcu..."³⁰ U jeku velikih nemira na prostoru sjeverozapadne Hrvatske, županijski tajnik Kenfelj izvještava varaždinskog velikog župana Rubido-Zichya o događajima u noći 21/22. 6. 1903.³¹ kada je velik broj ljudi, od oko 200 seljaka naoružanih teškim kolcima, navalila na Ludbreg: Pobunjenici su napali i devastirali gotovo sve javne zgrade: poštanski ured, kotarski sud, kneževski dvorac te imućnije trgovce i obrtnike. No, najveće štete doživjeli su ludbreški Židovi. Razbijeni su prozori i vrata gostionice "K crnom orlu" Dragutina Klausera, jedan prozor trgovca Samuela Weinrebea, trgovcu Samuelu Scheyeru svijena su teška željezna vrata, a unutarnja stakla su popucala, Albertu Schlesingeru razbijena su sva vrata, prozori i kapci, kao i trgovcu Hinku Hirschsohnu kojemu je još porazbacana i pokradena sva roba u dućanu. Dućan Alberta Scheyera je devastiran i orobljen, a kuća užasno oštećena. Uništeni su i prozori blagajnika štedionice Ignaza Grossa te trgovca Samuela Rosenbergera. Najteže je prošao Vilim Scheyer: "...Užasno je upravo doći u štedionu. Unutra je sve devastirano, knjige i pokućstvo opaljeno, jer su zlikovci htjeli sve knjige ispaliti – podmetnuvši vatru nakon devastacije koja je ali za vremena po momčadi trgovca Vilima Scheyera opažena i uz pomoć dvojice vatrogasaca utrnutu. Zlikovci su vidljivo htjeli provaliti i u blagajnu, jer su jednu i ručku otrgnuli, ali jim to ipak za rukom pošlo nije. Groza gledaoca hvata kada motri kako su devastirani prozori i doprozornjaci trgovca Vilima Scheyera kojemu su i zavjese potrgane i otete. Kamenje teško leži po sobama i krevetima. Ovome su provalili čak i u podrum, ispustili vino, ulje, petrolej i rakiju te uništili i mast..." Napad nije zaobišao ni sinagogu u kojoj je zatečen rabin Deutsch.

²⁸ M. DRETAR "Židovi u ludbreškom kraju", str. 109.

²⁹ Arhiv Osnovne škole Ludbreg, *Spomenica škole ludbreške*, 1887., str. 36-37.

³⁰ Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Zagreb, Izdavački zavod JAZU, 1961., str. 150.

³¹ HDA, Predsjedništvo Zemaljske vlade 1903., 6.- 14., 1063. – 903., 3648.

Nije mu se ništa dogodilo – naređeno mu je da pregazi Bednju i skloni se na “svinjskoj gmajni” gdje će biti siguran.³² U izvještaju je zabilježeno da su svi prozori na kući Izraelitičke općine te bogomolje potpuno razbijeni.³³

U Svetom Đurđu iste je godine došlo do tužbe protiv seoskog gostioničara Markusa Mitzkya zbog navodnog ometanja katoličkog bogoslužja. Markus Mitzky oglobljen je sa 2 krune, a sve je i dalje ostalo po starom.³⁴ Tijekom Prvog svjetskog rata događali su se izdvojeni antisemitski ispadi poput onog zabilježenog u glasilu “Židov” iz 1917. pod nazivom “Sličica s požara”: “U Ludbregu porodio se požar u drvarnici kotarske oblasti. Kada je požar zahvatio susjednu kuću, vlasništvo Židova, dobacio je zapovjednik vatrogasaca jednom vatrogascu ove riječi: Neka gori židovsko! Zaista krasan primjer pri vršenju gesla vatrogasaca: Bogu na čast – bližnjemu na spas!”³⁵ Potkraj rata bogati Židovi našli su se na udaru Zelenog kadra - 1. 11. 1918. napadnute su i opljačkane trgovine u židovskom vlasništvu: “(...) u Selnici, Dubovici, Kutnjaku, Kapeli, Strugi, Svetom Đurđu, Martijancu i Poljancu, no tamo su bili oružanom silom napadači suzbiti... Uvjerili smo se da su nemiri u nas bili tek izazvani po nekolicini huškača, većinom vojnih bjegunaca koji su narod nahuškali na Židove i vlasteline govoreći da je došla sloboda, da sada nema više suda i oblasti te da je slobodno sve raditi što se kome sviđi (...)”³⁶

Novooformljena Općina Ludbreg Trg i njena uprava koja nije bila iz reda HSS-a često je dobivala epitete poput “židovska nakaza” te je optužena da kao “židovsko-vlaška općina” ometa Crkvu u njenim pothvatima.³⁷ Ludbrežanin Nikola Miškulin jednom je prilikom dao i sljedeću izjavu: “(...) Nisam samo orguljaš, već sam i predsjednik Hrvatskog pjavačkog društva Podravina iz kojeg sam izbacio židove (...)”³⁸ O svojim antisemitskim stavovima dao je iskaz i dr. Stjepan Pavelić, predstojnik kotarskog suda u Ludbregu: “Istina je da sam gorljiv antisemit, a nikada mene židovske kuće nisu častile (...) Optužen sam nadalje da sam 1936. godine kao gorljivi antisemita (...) proveo bojkot protiv židovskih trgovaca (...)”³⁹

Iz Jugoslavije se 10. 4. 1941. izdvojila Hrvatska, proglašivši se samostalnom državom. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj vlast su preuzeli ustaše koji su ušli u zemlju potpomognuti nacifašističkim okupatorima. Već u prvim

³² Marija WINTER, *Povijest Ludbrega i okolice*, Ludbreg, Dr. Feletar, 2000., str. 156.

³³ HDA, Predsjedništvo Zemaljske vlade 1903., 6. - 14, 1063. - 903, 3648.

³⁴ M. WINTER, *nav. dj.* str. 157.

³⁵ *Židov*, 4/1917.

³⁶ HDA, Narodno vijeće SHS, kut. 18, 234, 373.

³⁷ M. DRETAR, *Židovi u ludbreškom kraju*, 2010., str. 114.

³⁸ HDA, Veliki župan župe Zagorje, Prs. 87/1941.

³⁹ Isto.

danima “nove države” počinju progoni Židova od strane njemačkih vojnika i pronacistički orijentiranih osoba. O tome je svoja sjećanja iznijela Josefina Dominko, kći ludbreškog bankara Ignaca Grossa: “Nekoliko dana nakon napada na Trg Svetog Trojstva stigli su Nijemci na svojim vozilima, a s njima i neki Hrvati koji su već prihvatili novu situaciju. Među njima je bio i neki Kramarić, porijeklom Međimurac, koji je samo rekao: Evo nas, došli smo! Nakon nekih desetak dana došlo je nekoliko ustaša u civilu u našu kuću na Trgu i naredili da se kuća mora isprazniti. Sa sobom smo smjeli ponijeti sve što smo htjeli i mogli. Kako smo posjedovali još jednu kuću u Ludbregu koja je inače bila u najmu, a upravo je ostala prazna, odselili smo tamo. Iz te kuće smo rijetko izlazili – nismo ni imali kamo otići. Svi smo dobili židovske znakove koje smo obavezno morali nositi. Neki ljudi su nas prestali pozdravljati na ulici te bi prilikom susreta s nama spustili pogled prema tlu. Mjesec dana po selidbi, po naređenju smo morali napustiti i tu kuću pa smo odselili u treću kuću. Ovog puta nismo sve smjeli ponijeti, mnogo vrijednih stvari smo morali ostaviti. No i ono što smo ponijeli sa sobom, uskoro je ostalo iza nas (...)”⁴⁰

Prema diskriminirajućim rasnim zakonima obavezno je bilo nošenje židovskih znakova u obliku žutih zvijezda. Izrađivali su ih u Zagrebu, a posredstvom Židovske općine Zagreb distribuirani su u ostale općine. Ukupno je 48 takvih znakova poslano 15. 7. u Ludbreg gdje su preuzeti 25. 7. i plaćeni pouzecom.⁴¹ Naredbom o promjeni židovskih prezimena od 4. 6. 1941. sva su se prezimena koja su bila od prije kroatizirana, morala vratiti u prijašnje stanje. Sačuvano je nekoliko dopisa iz 1941. upućenih Sreskom rabinatu Ludbreg gdje se obavještava o promjenama prezimena te potvrđama o vjerezakonskim prijelazima na rimokatoličku vjeru.⁴²

Ustaše su na umu imali vrlo vrijednu židovsku imovinu. Sva zaplijenjena imovina je proglašena je vlasništvom NDH. U nekoliko navrata prikupljali su se podaci o židovskom bogatstvu: nekretninama, nakitu, gotovom novcu, ulaganjima i dionicama, pokućstvu. Kotarska oblast Ludbreg sastavila je detaljan popis lokalnih Židova s njihovom procijenjenom imovinom. Prema tom popisu najvredniju imovinu su imali trgovci Zlatko Weinrebe (650.000 din.) i Makso Scheyer (500.000 din.), te bankar Artur Scheyer (600.000 din.). Za usporedbu, najmanje su posjedovali Branko Rosner (10.000 din.) i Mavro Sattler (24.000 din.), a bilo je više njih koji nisu ništa posjedovali. Židovska bogoštovna općina u Ludbregu (Jelačićeva 8)

⁴⁰ *Survivors of the Shoah*, svjedočanstvo Josefine Dominko, audiovizualni zapis, Zagreb 1998.

⁴¹ HDA, Ravnateljstvo ustaškog redarstva-Židovski odsjek, 665/ 1941.

⁴² DAVŽ, Matična knjiga rođenih Izraelitičke bogoštovne općine Ludbreg 1851. - 1910.; Matični ured Ludbreg, Matična knjiga rođenih Židova 1911. - 1941.

nije pripadala među bogate židovske općine, tako da je prijavljeno vrijednosno stanje iznosilo 12.000 dinara (gotovina, dragocjenosti, namještaj i imovina).⁴³ U skladu s državnim odredbama, lokalni su ustaški logornici propisivali niz odredaba koje su pogađale i Židove. Tako logorski pobočnik Tomo Gložinić u Ludbregu 4. 7. 1941. dostavlja spis pod nazivom "NOVE PREDOSTROŽNOSTI PROTIV ŽIDOVA" u kojem zabranjuje: "(...) svako druženje sa židovima, šetanje i dogovaranje nežidovskom pučanstvu. Židovima se zabranjuje kupanje na javnim mjestima te imaju da smjesta predaju foto - aparate te privatne bicikle i motorna vozila u koliko to još nisu učinili."⁴⁴ Kuće i trgovine su bile obilježene židovskim znakovima. Stara maltarnica, kasnije trgovina Hirschosohnovih bila je označena Davidovim zvijezdama te natpisom *Židovi*.⁴⁵

Već u travnju 1941. uhapšeno je nekoliko ljudi koje se sumnjicalo da su komunistički simpatizeri. Među uhićenicima su se nalazili i dr. Oton Spiegler i Ivan Scheyer. Prva partizanska diverzija izvedena je 14. 7. 1941. na željezničkoj pruzi Koprivnica – Ludbreg, stoga je koprivnički logornik Nikola Herman naredio hapšenje taoca iz Ludbrega za koje se sumnjalo da su u vezi s partizanima. Između ostalih, odvedeni su sljedeći

*Propusnica za Sušak za Zoru Weinrebe
(Vlasnica Stanka Lapter, Zagreb)*

židovski taoci: Artur i Elza Scheyer, Leon, Vladimir i Božidar Schlesinger i Radivoj Sattler. Svi su otpremljeni u logor Danica, a odatle u druge logore.⁴⁶

Masovna hapšenja u Ludbregu počela su na dan 21. 6. 1941. i tom je prilikom uhapšeno 29 Židova te 26 pravoslavaca s područja kotara Ludbreg.⁴⁷ Uhićenici su sprovedeni u ispražnjenu Ludbrešku dioničku štedio-

⁴³ HDA Ponova, kartoteka poduzeća po gradovima – Ludbreg; M. DRETAR, "Pljačka ludbreških Židova", *Ha-Kol* 108 (2009.), str. 37-39.

⁴⁴ HDA, Veliki župan župe Zagorje, kut. 2176, Prs. 72/ 1941.

⁴⁵ M. DRETAR, *Židovi u ludbreškom kraju*, str. 124., 150.

⁴⁶ HDA zemaljska komisija za ratne zločine - Guz, 2235/ 7 - 1945; OKRZ Varaždin 4176/ 1946.

⁴⁷ HDA, Veliki župan župe Zagorje, V. taj. 50/ 41.

nicu, gdje su noć proveli u dvorištu banke, pod vedrim nebom. Sljedećeg dana svi su u koloni odvedeni na željeznički kolodvor gdje su ukrcani u vlak za Zagreb. Kada su se iskricali, odvedeni su do Zagrebačkog zborništva. Nakon 8 dana mogli su se opredijeliti kamo će dalje: u Sušak (u talijansku okupacijsku zonu) ili kući u Ludbreg. Neki su odabrali Sušak, te su im izdane propusnice, a većina obitelji odlučila se vratiti u Ludbreg. Svi koji su bili na Sušaku, internirani su u Crikvenicu do 1. 11. 1942. nakon čega su odvedeni u logor Kraljevica, kasnije na Rab.⁴⁸ Imovina iz židovskih kuća prodavala se na dražbama po vrlo niskim cijenama.

Progoni Židova nastavljani su i sljedećih ratnih godina. U jesen 1942. pristupilo se uništenju židovske bogomolje. U istražnom postupku Komisije za ratne zločine se navodi sljedeće: "Poznato je da je za vrijeme logornika Škrnjug Rudolfa opljačkan i demoliran židovski hram u Ludbregu te je posve onesposobljen za vršenje dužnosti (...) Nema prozora ni vrata, samo goli zidovi sa krovom. U jesen 1942. su došli neki zidari iz Zagreba, pobrali su svu srebrninu i vrijedne stvari i odnijeli sa sobom u Zagreb, a drvene instalacije i klupe prodavali su na dražbi po ustašama logora Ludbreg (...)." ⁴⁹

Posljednja velika deportacija je bila krajem rujna i oko 15. 10. 1942. kada su uhvaćeni gotovo svi preostali Židovi u kotaru Ludbreg. Radilo se o grupi od oko 40 - 45 osoba, a deportacije su se vršile nekoliko dana. Svi uhvaćeni deportirani su u ustaški logor Jasenovac gdje su stariji odmah po dolasku pobijeni pred logorskom ogradom. Majke koje su bile uhapšene nastojale su spasiti barem svoju malu djecu. Rat je preživjelo 6 djece koja su se skrivala kod tuđih obitelji.⁵⁰ Preživio je vrlo mali postotak Židova, u najviše slučajeva radilo se o osobama koje su se pridružile Narodnooslobodilačkoj vojsci.⁵¹ Prikupljeni su podaci za preko 160 osoba židovske narodnosti ludbreške zavičajnosti koji su stradali u ustaškim logorima smrti. Najstarija žrtva bio je Makso Weiss (92 godine), dok je najmlađa - Katica Werthaim, s nepune 2 godine stradala u Jasenovcu. Najviše stradalih Židova (56,25 posto) vezano je za logorski sustav Jasenovac koji je uključivao i odjeljenje Stara Gradiška. Rijetko koje stratište nema zabilježenu žrtvu iz Ludbrega i okolice.⁵²

Poslije rata pristupilo se obnovi države jer su ratne štete bile ogromne. Zemaljska komisija za ratne zločine uz pomoć suradnika s terena popisivala je žrtve rata. Vratio se zastrašujuće malo ludbreških Židova. Preživjela je

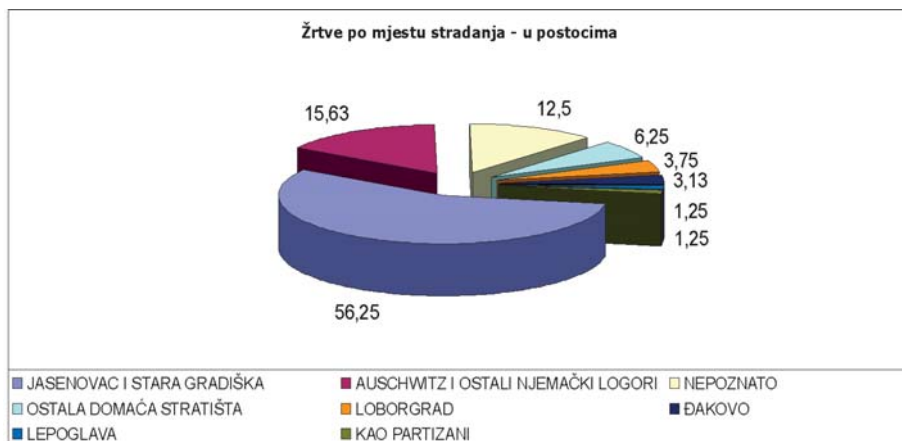
⁴⁸ M. DRETAR, *Židovi u ludbreškom kraju*, str. 125. - 139.

⁴⁹ DAVŽ, NOK Ludbreg 1945-55., svjedočenja.

⁵⁰ M. DRETAR, "Spašavanje židovske djece u Ludbregu", *Ha-Kol*, 111 (2009.) str. 44-45.

⁵¹ M. DRETAR, "Židovi u antifašističkom pokretu", *Ha-Kol*, 107 (2008.) 38-40.

⁵² M. DRETAR, "Holokaust u Ludbregu", *Ha-Kol*, 110 (2009.) str. 31-33.; M. DRETAR, *Židovi u ludbreškom kraju*, str. 153-161.

I ostale su dočekale samo zgrade, goli zidovi bez namještaja koji je s posuđem, rubljem i opremom razgrabljen još u prvim godinama rata.⁵³ U

*Božidar Hirschsohn,
sudionik NOB-a
(Vlasnica: Alberta
Hirschsohn, Varaždin)*

Malom Bukovcu pronađeno je skupocjeno maha-gonij pokućstvo, za koje je utvrđeno da pripada Mi-roslavu Scheyeru te mu je ono i vraćeno. Ostali nisu našli ni to.⁵⁴ Olgi Bartoš nisu vraćene njene oranice i vinograd, već joj je u zamjenu predana zemlja u prilično manjem opsegu. Kako se velik broj osoba nije vratio iz rata, država je preuzela svu njihovu imovinu. Za privremenog upravitelja židovske imo-vine određen je Viktor Fizir, ugostitelj i poduzetnik iz Ludbrega.⁵⁵ Budući da su se neki Židovi odlučili iseliti u novostvorenu državu Izrael, morali su se odreći jugoslavenskog državljanstva i sve imovine koja je prešla u vlasništvo države. Kako je u Ludbregu ostala živjeti samo porodica Weinrebe, nije imalo smisla obnavljati rad židovske općine pa je ona prestala postojati. Tijekom godina nestali su i posljednji zidani ostaci sinagoge.⁵⁶

⁵³ M. DRETAR, "Pljačka ludbreških Židova", *Ha-Kol*, 108 (2009.), str. 37-39.

⁵⁴ M. WINTER, *Povijest Ludbrega i okolice, Ludbreg*, Dr. Feletar, 2000., str. 162.

⁵⁵ M. DRETAR, "Život nakon smrti", *Ha-Kol* 113, (2010.), str. 30-31.

⁵⁶ Isto.

Summary

Following the trails of missing Jewish community

The first mention of Jews as related to Ludbreg appears in the year 1768, when the Jews of the Hungarian parish Zala complained about having to pay fines at the Ludbreg Fair. They tended to stay in each place for several days in order to trade but were required to pay various fees since they were not welcome by local authorities. More significant immigration from the Austrian territories and from Hungary began at the end of the 18th century. At that time Jews began settling in larger towns such as Varazdin, Koprivnica, and Krizevci, later migrating to Ludbreg, the market town then ruled by the Counts of Betthyany. The middle of the 19th century saw an increase in the number of Jews who settled in these parts, and their number grew to 265, according to records from the year 1900. Most of them lived in Ludbreg, but were also present in practically all of the surrounding villages where they were mostly shop or restaurant owners or were engaged in running small industrial enterprises (brickyards, flour mills and mines). Some individuals were involved in more profitable pursuits such as medicine, law and banking. The Jews of Ludbreg broke off from the Koprivnica Jewish community in 1881 and established the "Religious Israelite Community of Ludbreg". The first official rabbi of the community, Leopold Fleishman, is mentioned in 1885; the community cemetery was founded in 1890. The year 1895 is the date that marks the construction of the synagogue in Ludbreg. This synagogue was destroyed in 1942 and razed after WWII. Ludbreg's Jews participated in the activities of most of the town's economic and cultural associations. They were also engaged in the activities of their own societies: Chevra Kadisha, Jewish Social Work Association, and the Zionist association "Agudat Zion". Jews were well integrated into the daily life of Ludbreg, so that there was practically no overt anti-Semitism. There are, however, records of riots that occurred in the years 1903 and 1918 when rioters devastated some Jewish shops and the bank. Later, as World War II engulfed this area, so began the persecution of Jews. Most of the Jews perished in concentration camps: Jasenovac, Loborgrad, Đakovo, Jadovno, and Auschwitz. A total of about 160 Jews who had lived in the Ludbreg area or had their origins here were killed; only 50 survived the War, mostly those who joined the partisans or were hidden during the entire period of the war. Nothing remains of the former Jewish community of Ludbreg but a few survivors, their former homes, and a small cemetery.

Key words: Jews, Ludbreg, synagogue, cemetery, anti - Semitism, Holocaust, Zionism

DRUŠTVO POVJESNIČARA GRADA VARAŽDINA
I VARAŽDINSKE ŽUPANIJE

UDK 94(497.5-37Varaždin)
ISSN 1848-0837

**HISTORIA VARASDIENSIS
ČASOPIS ZA VARAŽDINSKU
POVJESNICU**

1

VARAŽDIN, 2011.

Nakladnik / *Publisher*

Društvo povjesničara grada Varaždina i Varaždinske županije

Za nakladnika / *For the Publisher*

Spomenka Težak

Uredništvo / *Editor's board*

Rajko Guščić, prof. (Varaždin)	Magdalena Lončarić, prof. (Varaždin)
dr. sc. Vladimir Huzjan (Varaždin)	MSc Ivan Obadić (Zagreb)
mr. sc. Suzana Jagić (Ivanec)	Spomenka Težak, prof. (Varaždin)
Ivančica Jež, prof. (Ludbreg)	dr. sc. Hrvoje Petrić (Zagreb)
mr. sc. Siniša Krznar (Zagreb)	Kruno Sudec (Varaždin)

Kontakti Uredništva / *Editor's office*

Franjevački trg 6, 42 000 Varaždin; tel/fax. 042/658 762;
e-mail: historiavarasdiensis@gmail.com

Glavni i odgovorni urednici / *Editors in Chief*

dr. sc. Hrvoje Petrić, MSc Ivan Obadić

Savjet časopisa / *Journal's council board*

dr. sc. Juraj Belaj (Zagreb), dr. sc. Neven Budak (Zagreb), dr. sc. Dragutin Feletar (Koprivnica), mr. sc. Ernest Fišer (Varaždin), PhD Zoltán Gózszy (Pečuh), dr. sc. Željko Holjevac (Zagreb), Siniša Horvat, prof. (Varaždin), dr. sc. Andrej Hozjan (Maribor), Damir Hrelja, prof. (Varaždin), dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević (Zagreb), Miroslav Klemm, prof. (Varaždin), dr. sc. Nevenka Krklec (Varaždin), dr. sc. Mirjana Matijević-Sokol (Zagreb), dr. sc. Janko Pavetić (Varaždin), prof. emeritus Franjo Ruža (Varaždin), akademik Franjo Šanjek (Zagreb), Marina Šimek, prof. (Varaždin), mr. sc. Eduard Vargović (Varaždin), PhD Leopold Toifl (Graz)

Grafički urednik / *Graphic editor*

Kruno Sudec

Naklada / *Copies*

300

Priprema i tisak / *Layout and Print*

Tiskara Zelina d. d. - Sv. Ivan Zelina

Časopis izlazi jednom godišnje. Cijena primjerka iznosi 100 kuna.

Časopis se objavljuje novčanom potporom Grada Varaždina, Varaždinske županije, Vindije d. d. i Bernarde Nova d. o. o.

Korice: Kartuša sa Sotterova atlasa iz 18. st. koji se čuva u Državnom arhivu u Varaždinu

Autor i oblikovanje korica: Kruno Sudec

Konačno oblikovanje i priprema korica za tisak: Studio Fotak